

*Макарець Ю. С.,
кандидат філологічних наук,
доцент кафедри української мови
Національного педагогічного університету імені М. П. Драгоманова*

СУЧАСНІ ТЕНДЕНЦІЇ ТА КРИТЕРІЇ УНОРМУВАННЯ УКРАЇНСЬКОЇ МОВИ

Анотація. У статті розглянуті основні тенденції в унормуванні сучасної української літературної мови. Увага зосереджена на активізації національноцентричних та глобалізаційних тенденцій. Унормування літературної мови представлено як процес, в якому необхідно зрівноважити сутність мови як одночасно засобу національної ідентифікації та комунікації, оскільки в першому випадку вона має задовольняти загальнонаціональні інтереси, в іншому – комунікативно-прагматичні інтенції мовців. Проаналізовані також основні критерії визнання певних мовних явищ чи одиниць нормативними.

Ключові слова: літературна мова, літературний стандарт, мовне планування, правопис, літературна норма, критерій нормативності.

Постановка проблеми. Розроблення та удосконалення літературного стандарту залишається актуальною проблемою вже понад два століття. У лексикографії кодифікатори пройшли шлях від намагань охопити все словникове багатство української мови й увести в словники максимальну кількість слів, досить некритично ставлячись до джерел, до ідеї укладення нормативного словника з обов'язковою документацією реєстрових лексичних одиниць. У розробленні правопису – від індивідуальних правописних систем (О. Павловського (1818), М. Максимовича (максимовичівка, 1827), «Русалки Дністрової» (1837), П. Куліша (кулішівка, 1856), М. Драгоманова (драгоманівка, 1878), Є. Желехівського (желехівка, 1886), Б. Грінченка (грінченківка, 1907) та ін.) до створення єдиного загальнонаціонального правопису. Еволюція мови і прагнення, з одного боку, наблизити нормативний словник і правописний стандарт до сьогоденних мовних реалій та потреб мовця, а з іншого – відродити в них те, що було штучно вилучене в радянські часи, стимулюють подальшу діяльність мовознавців-планувальників. Сьогодні триває робота над виданням 20-томного тлумачного словника української мови, восени 2018 року пройшло громадське обговорення нового проекту правопису, з'являються все нові поради з культури української мови тощо. Ці процеси викликають жвавий громадський інтерес, що перекоонує: питання кодифікації вийшло за галузеві лінгвістичні межі й набуло суспільної гостроти. Те, що унормування літературної мови належить до загальнонаціональних інтересів, – незаперечний факт, зважаючи на ідентифікаційну та об'єднавчу її функції. Однак все більшу зацікавленість проблемами кодифікації виявляє пересічний мовець. Для цього чимало причин: політизація мовного питання, доступність інформації про діяльність мовознавців у галузі нормотворення завдяки засобам масової інформації, поява онлайн-платформ для громадських обговорень, розвинена система наукових мовознавчих інституцій та громадських організацій, які від-

стоюють права мови, зміни у свідомості сучасної людини, яка відчуває власну спроможність і усвідомлює право впливати на суспільні процеси, зокрема й нормотворення в галузі мови, та все голосніше вимагає визнати право на індивідуальну норму, нехай і девіативну.

Разом із незаперечними перевагами демократизації процесів унормування та реформування чинного стандарту, які перестають бути прерогативою невеликої когорти мовознавців, має вона і свої недоліки. Врахувати мовні вподобання кожного мовця неможливо, а пошук компромісу між ними та концепцією планувальників може спотворити стандарт, зумовити втрату ним цілісності. Тому необхідно чітко усвідомлювати критерії, за якими має відбуватися відбір до нього мовних одиниць або явищ.

Мета статті – окреслити сучасні тенденції в унормуванні української літературної мови, а також систему критеріїв, якими послуговуються кодифікатори.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Досі в україністиці питання критеріїв унормування розглядали спорадично. Хоча культуромовних досліджень є чимало, однак спроб системного аналізу критеріїв для визначення нормативності/ненормативності тих чи тих мовних одиниць або явищ тільки одиниці. Найґрунтовніше зробив це майже півстоліття тому М. Пилинський у праці «Мовна норма і стиль». Сьогодні ж увагу мовознавців більше привертають практичні питання культури мови, результатом чого стають численні поради. Серед них «Основи культури мовлення» Н. Бабич, «Культура української мови» за редакцією В. Русанівського, «Антисуржик» О. Сербенської, «Культура слова. Мовностилістичні поради» О. Пономарева, «Культура мови на щодень» за редакцією С. Єрмоленко, «Екологія українського слова» М. Білоус та О. Сербенської, «Неправильно – правильно. Довідник з українського слововживання» М. Волощак, «Мовна норма: знищення, пошук, віднова (культура мовлення публічних людей)» І. Фаріон, «Розмовляймо українською. Мовознавчі етюди» І. Вихованця, «Українське слово у вимірах сьогодення» К. Городенської та ін. Натомість питання використаних авторами критеріїв залишається на марґінесах культуромовних досліджень як «само собою зрозуміле» і водночас – як досить складне і неоднозначне.

Виклад основного матеріалу. Сьогодні чимало наукових досліджень присвячено девіаціям у мовленні засобів масової інформації, політичної еліти, громадських діячів, артистів тощо. Пояснюючи їхні причини, традиційно говорять про спадок цілеспрямованої радянської асимілятивної політики. Водночас майже не згадують про інші чинники неприйняття й несприйняття деяких чинних літературних норм та пропонування до літературного стандарту змін. Це сприяє формуванню відчуття власної неспроможності. Мовляв, у розвинених країнах можуть унормувати національну мову й мовці відповідально і з розу-

мінням ставляться до цієї потреби, натомість мовна свідомість українців настільки маргіналізована, що вони сприймають як норму спотворення національної мови і єдині з-поміж громадян європейських країн опираються будь-яким змінам. Звичайно, в цьому є частина правди, оскільки цілеспрямоване зрощення, яке тривало десятиліттями, не могло не мати своїх наслідків. Однак і в розвинених країнах унормування літературного стандарту далеко не завжди проходить без проблем. Показовий досвід планувальників німецької мови. Після прийняття правопису на початку XX ст. німці майже сто років його не переглядали. У 1998 р. на рівні міністерств культури Австрії, Німеччини й Швейцарії було вирішено укласти єдиний правопис для німецькомовних країн. Не один рік витратили, намагаючись спростити орфографію і пунктуацію, щоб полегшити засвоєння мови. Однак розроблений правопис так і не став загальним: за ним викладають тільки в німецьких школах. Австрійська і швейцарська (у німецькомовній її частині) освіта, а також періодика, видавництва тощо цих змін не сприйняли, бо «люди вбачали в цьому не спрощення правил, а авторитарну політичну руку. Мовляв, замість того, щоб відобразити природний розвиток мови, науковці втрутилися в процес нормування і спрямували його в тому руслі, яке вважали доцільним» [3].

Так само як примус сприймає частина українців і намагання українських мовознавців дати нове життя окремим нормам харківського правопису. Хоч він і є одним із «найбільш українських» вітчизняних правописів, повернення до якого стало би своєрідним відновленням історичної справедливості, однак уже кілька поколінь мовців вирости на поскрибованому радянською владою правописному стандарті. Це не означає, що не варто навіть намагатися повернути краще зі скрипниківки, але зробити це швидко, просто перенісши їх у новий проект, не вдається – це тільки викличе суспільне незадоволення й опір, що зроблять неможливими будь-які зміни.

Для мовознавців-планувальників до визначальних належить здатність мови бути засобом національної ідентифікації. Усвідомлюючи свій обов'язок захистити національні інтереси, вони припускають можливість того, аби примусити частину суспільства робити те, чого вона може не хотіти, наприклад, прийняти новий правописний стандарт, який більше відповідатиме національним особливостям мови. Натомість у ставленні мовців до мови переважає не ціннісний підхід, а комунікативний прагматизм [6, с. 509–513]: їх куди більше цікавить ефективна комунікація і, що властиво людині в усіх видах її діяльності, зокрема й у мовній, – економія зусиль. Це спонукає їх опиратися нововведенням. Урівноважити ці дві сили має третя сторона унормування – влада. Саме вона визначає, чи будуть пропозиції мовознавців уведені в загальну практику. Оскільки ж політики більше «зважають на пріоритет мас» і здебільшого не відводять значного місця національній мові в структурі національних інтересів, то й впроваджувати зміни беруться далеко не завжди [Там само]. Однак серед науковців все ж залишається сподівання на політичну силу, яка одним вольовим рішенням переломить реальну ситуацію. Показовою є думка М. Поповича, яку він висловив щодо проекту правопису 1999 р.: «Реально маємо різнобій мовних уподобань, за якими криються різні культурно-політичні орієнтації, – у кого міфи, у кого міти. Вирішити проблеми прагнемо через міцну руку державного насильства. І апеляція до минулого, до історії, до її законів, що прокладають собі дорогу, як нас учили, крізь натовп випадковостей, потрібна

для того, щоб вивести той струмінь, який неодмінно й однозначно винесе нас у національне, «наше» світле майбуття. Бо майбутнє є реалізацією минулого. І сильна влада повинна визначити правильну реальність і забезпечити їй майбутнє» [13]. Однак влада лишається неготовою прийняти рішення, яке, без сумніву, викличе незадоволення значної частини населення (електрорату). Про прийняття проекту українського правопису 2018 р. у Міністерстві освіти і науки України зазначили: «Коли ми будемо мати більш-менш суспільно узгоджений варіант, він повинен бути спочатку затверджений Кабміном, розглянутий всіма центральними органами влади, і після того буде ухвалено рішення» [9]. Про те, що суспільна думка стає вагомим чинником процесів унормування і впливає на рішення мовознавців щодо змін у літературному стандарті, свідчить і те, що, розуміючи природний опір мовців змінам, автори вирішили «розширити межі дозволеного», увівши варіативні норми. Запропоновано, наприклад, щоб «деякі питомі українські й давно засвоєні слова перед приголосними *н* та *р*» мали «варіанти з голосним *и* відповідно до вимови: *індік* (*индік*), *індіча* (*индича*), *індиченя* (*индиченя*), *індічий* (*индічий*)» або щоб «у художніх текстах іменники на -ть після приголосного, а також слова *кров*, *любів*, *осінь*, *сіль*» могли «набувати як варіант закінчення -и: *гідности*, *незалежності*, *радіости*, *смерти*, *чести*, *хоробрости*; *кріві*, *любіві*, *осені*, *соли*» [14] тощо. Однак натомість за цю варіативність чи «двоїстість», яка не допомогла суттєво збільшити кількість прихильників проекту серед пересічних мовців, його критикували в колі мовознавців, які закидали укладачам непослідовність. Не применшуючи значення прийняття єдиного правопису для національної мови і нації загалом, варто все ж відзначити, що такі заходи певною мірою репресивні, а демократичний пошук «більш-менш суспільно узгодженого варіанту», тобто компромісу, врешті веде до мозаїчності кінцевого варіанту.

У унормуванні літературного стандарту репресивним «рішенням «згори» є альтернатива. Красномовний приклад – цілеспрямовані намагання закріпити нововведення в англійській мові. Умови її функціонування суттєво відмінні від тих, в яких перебуває українська мова, яка має боротися за кожного свого носія. Англійська – мова міжнародного спілкування, але ця перевага ставить перед нею виклики: кожна країна, в якій говорять англійською, фактично має власний її варіант. Прийняти загальний стандарт англійської мови фактично неможливо, адже реформа мала би торкнутися не тільки мешканців багатьох країн, а й світової науки, економіки, політики тощо. У «перехідний» період її статус зручного засобу міжнародної комунікації міг би похитнутися. Тому рішення згори про реформування чи уніфікацію, наприклад, правопису, неприйнятне. Однак це не означає, що цілеспрямовані зміни в англійській мові неможливі: вони відбуваються через «громадські ініціативи» [1] – укладені авторитетними закладами освіти і науки словники, ініціативи видавців та власників ЗМІ тощо. Не все із запропонованого пускає коріння в мовній практиці, але частина нововведень приживається. Україні відомі поодинокі подібні ініціативи. Йдеться не тільки про укладені мовознавцями поради з культури мови, а й, наприклад, упровадження норм проекту правопису 1999 р. видавництвами «Свічадо», «Літопис», «Критика» та на телеканалі СТБ; запровадження окремими українськими онлайн-ресурсами (наприклад, «Na chasi») латинки; створення радіопередач, присвячених питанням культури української мови тощо. Подібні громадські

ініціативи сприяють поступовим позитивним змінам у мовних звичках населення, не чекаючи санкціонування від держави.

Разом із тим «громадські ініціативи» в мовній галузі мають свої небезпеки. Одна з них – неоднозначність критеріїв, якими послуговуються, називаючи певне явище нормативним або формулюючи рекомендації. Тому серед них трапляються й доволі суперечливі. Так, наприклад, популярності набули радіопередачі, присвячені культурі мови. На одній із радіохвиль можна почути: «Намагайтеся уникати слів, схожих з російськими. Замість них вживайте питому українські, відсутні в російській мові. Так, замість солдат варто говорити вояк» тощо. Подібні рекомендації не тільки є крайнім виявом пуристичних тенденцій, а й ігнорують історію української мови та шляхи формування в ній різних шарів лексики.

Мова – важливий чинник національної безпеки, оскільки ідентифікує та об'єднує людей. Схожість же мов і культур робить народ значно сприйнятливішим до впливу з боку мовно і культурно близької держави. У таких випадках намагання відмежуватися на рівні мови від потенційної загрози є захисним рефлексом, який, проте, часто шкідливий для самої мови, оскільки звужує її лексичне й граматичне багатство. Не менш шкідливою є й інша тенденція – дозвіл безконтрольного проникнення в мову чужорідних елементів. Тут для української мови основними чинниками ризику стають російська та англійська мови. Якщо про вплив першої мовознавці говорять вже давно, то англіцизми особливо активно почали проникати в українську мову протягом останніх десятиліть здебільшого як данина моді на знання іноземної мови. Мова ЗМІ, онлайн-ресурсів, сучасного бізнесу, політики, естради та навіть сучасної літератури, не кажучи вже про повсякденне мовлення молоді, рясніє *челенджами*, *трендами*, *стартапами*, *факапами*, *луками*, *фейлами*, *гарасментами*, *гайтами*, *булінгами*, *траблами*. Ігнорувати такі одиниці мовознавець не може, оскільки вони є мовними фактами сьогодення, однак і безконтрольне введення модних новинок, які заміняють уже наявні в українській мові або давно засвоєні слова, може призвести до незворотних руйнівних змін у лексичній системі.

Незаперечним є факт, що сьогодні поряд з унормуванням правопису існує потреба перегляду й осучаснення реєстрів словників, оскільки протягом тривалого часу їх укладання часто обмежувалося тиражуванням реєстру академічного словника української мови в 11-ти томах. Для цього потрібне чітке розуміння критеріїв визначення мовних явищ та одиниць як нормативних чи ненормативних. Тож, це питання має бути детально розглянуте відповідно до тих викликів, які ставить перед мовознавцями-планувальниками сьогодення.

У галузі унормування літературного стандарту трапляється чи не найбільше неоднозначних трактувань і підстав для звинувачень мовознавців у суб'єктивності, мовляв, вони добирають мовний матеріал під положення, які вважають правильними. Мовна сфера справді належить до чи не найбільш суб'єктивних, адже «дискусію ведуть люди – носії певних мовних традицій, соціально-культурних орієнтацій» [4, с. 39]. Авторитет певного мовознавця часто стає основною підставою для набуття нормою легітимності. Так, ще у 1931 р. з'явилися укладені О. Снявським «Норми української літературної мови», які часто стають настільною книгою мовознавця й сьогодні. У передмові сказано, що «мову творять маси і тільки маси, отже й маси живі, а не тільки колишні; найкраще мову виявля-

ють і оформлюють письменники, надто найталановитіші; автори ж таких книг, як оця, повинні тільки вивчати мову і нічого їй не нав'язувати» [16, с. 6]. Автор наголошує, що не «фетишизує» ні народну мову, ні мову будь-якого одного письменника, а «мовний смак», хоч і не відкидає, проте вважає за «величину дуже малу» [Там само]. Однак за якими саме критеріями вибрано воно з-поміж можливих варіантів реалізації того чи того елемента мовної системи, не пояснено.

Понад 40 років тому узагальнив критерії, якими користуються мовознавці у визначенні нормативності чи ненормативності певного мовного явища, М. Пилинський. Він відзначив парадоксальну ситуацію у вітчизняному мовознавстві: хоча про самі літературні норми української мови написано чимало, але проблема критеріїв їх визначення залишається малорозробленою. Від того часу ситуація не змінилася кардинально, що мало свої негативні наслідки. Сьогодні можна натрапити на обґрунтування нормативності чи ненормативності певного явища через ствердження його відповідності/невідповідності абстрактному «духу мови» або «духу» української граматики, чи аргументуючи наявністю або відсутністю в мові Кобзаря. Подекуди продовжують з'являтися лексикографічні праці, реєстри яких майже тотожний СУМ-11, бо укладачі не враховують динаміку лексичної системи і не оцінюють критично те, що з'явилося в академічному словнику з міркувань не наукових, а ідеологічних. Джерельна база багатьох словників і граматики потребує розширення й уведення ілюстративного мовного матеріалу з творів не тільки класиків української літератури, а й сучасних письменників.

Говорячи про класичні критерії літературної норми, серед основних М. Пилинський назвав такі: мовної традиції та визначних зразків, відповідності законам і системі мови, статистичних обрахунків, національний, формально-логічний та естетичний [11, с. 103]. Жоден із них не абсолютний і не може бути використаний ізольовано й дати остаточну відповідь, що ж саме вважати нормою.

Початково норми літературної мови формувалися з орієнтацією на мовну традицію, тобто мовні норми, певного ареалу. Для сучасної української літературної мови основою став середньонадніпряньський говір південно-східного наріччя. Він і частково інші діалекти протягом тривалого часу активно жили літературну мову, стаючи основою для формування її норм. Сьогодні урбанізація життя веде до того, що безпосередній вплив діалектного мовлення на літературну мову помітно слабшає, а його роль поступово перебирають засоби масової інформації. Та аргумент поширення в певному діалекті залишається вагомим для визначення властивості тієї чи тієї риси мовної системи.

Статистичний критерій застосовують для визначення норми на підставі кількісних підрахунків. Надто спрощене його розуміння виявляється у твердженні, що чим частіше певний варіант трапляється, то більше шансів, що він набуде статусу норми. Крайні вияви комунікативного прагматизму в унормуванні літературного стандарту фактично спираються на абсолютизацію ролі статистичних підрахунків, яка небезпечна тим, що може привести до кодифікації руйнівних для мовної системи девіацій. Наприклад, мовленню частини українців властиві українсько-російські інтерферени. Типовими для побутового спілкування вже стали одиниці на зразок *шарффік* (замість *шалік*), *шкафчик* (замість *шафа*), *качеля* (замість *гой-*

далка), стакан (замість склянка), бутилка (замість пляшка), на протязі (замість протягом). Однак, як справедливо зауважив М. Пилинський, стаж помилки не може стати аргументом для визнання її зрештою нормою [11, с. 128], тож немає жодних підстав для введення подібних одиниць у стандарт, якими би поширеними ті не були.

Серед труднощів статистичного підходу – визначити висловлення, на матеріалі яких проводити підрахунки. І в цьому виявляється його тісний зв'язок із критерієм зразків. Мовознавці часто не можуть дійти згоди, що вважати зразком: для одних ним залишається мова Т. Шевченка, Панаса Мирного і М. Коцюбинського, інші наполягають на необхідності досліджувати тексти письменників сьогодення. Та й кількість авторів і обсяг текстів, які потрібно проаналізувати, щоб визначити нормативний варіант, залишаються предметом дискусій. Чи не найбільше їх точиться під час укладання словників, коли лексикографам доводиться обирати, які приклади слововжитку і з творів яких письменників наводити. Так, перші томи СУМ-20 активно критикували за те, що багато класиків лишилися в ньому нецитованими. Навіть проводили спеціальні дослідження, які показали, що в перші томи зовсім не потрапили Е. Андрієвська, В. Андріяшук, Б.-І. Антонич, М. Воробйов, В. Голобородько, Є. Гуцало, І. Дзюба, І. Драч, М. Зеров, І. Карпенко-Карий, Юрій Клен, М. Куліш, переклади М. Лукаша, С. Маланюк, В. Медвідь, Т. Осьмачка, Д. Павличко, С. Пашковський, Г. Сковорода, О. Теліга, переклади Бориса Тена, Г. Тютюнник, М. Черемшина, В. Шевчук. Д. Пилипчук також підрахував, що за кількістю цитувань М. Рильський, О. Довженко, П. Тичина, П. Загребельний і навіть Т. Шевченко поступаються О. Донченку [12, с. 23–24]. Добір ілюстративного матеріалу – одна з причин критики й проекту правопису 2018 р.: «Чому абсолютна більшість цитованого ілюстративного матеріалу – це письменники радянської доби, що аж ніяк не є знаковими для літературного процесу та актуальними сьогодні: А. Головка, О. Сизоненко, І. Нехода, Г. Усач, К. Гордієнко, Л. Смілянський, О. Копиленко, А. Хижняк, Л. Первомайський, В. Чумак, М. Сингаївський, О. Донченко, В. Козаченко, О. Шугай...? Про таких велетнів українського Слова, як Д. Донцов, Олена Пчілка, У. Самчук, Ю. Липа, О. Теліга, С. Бандера..., В. Барка, Е. Андіївська, Олег Ольжич та легіон інших і не мріяти?...» [18]. Про молодших представників літературного процесу взагалі не йдеться.

Критерій зразків під час визначення літературної норми також потрібно застосовувати обережно. Мовлення авторів індивідуальне, залежить від мовних смаків та мовних традицій середовища, в якому вони проживали. Його не слід абсолютизувати, а тим більше, називати безперечним зразком котрогось із класиків чи сучасників. Однак подекуди таке трапляється. Так, наприклад, на рекомендації уникати активних дієприкметників теперішнього часу заперечують, що їх є чимало в мові Кобзаря (*трудоющий, титущий, діющий, пасущий, творящий, плачущий, біжачий, бушуючий, ропчущий, невмираючий, оживаючий, догораючий, одходячий* тощо), ігноруючи те, що особливості загальної мовної практики не можна визначити на основі творів однієї поетеси, нехай навіть і настільки значної.

Серед визначальних для з'ясування літературної норми називають критерій відповідності системі мови. Навіть винятки зі встановлених правил часто тлумачать як явище системне, породжене природнім оновленням або застаріванням її елемен-

тів. Звідси й тлумачення норми як реалізації потенції мовної системи. Однак очевидно, що мовна система має і нереалізовані можливості, а тому потрібно виявляти обережність, «щоб не накидати сучасній мові того, чого в ній немає <...> не творити «системних моделей», фактично відсутніх» [11, с. 150–151], як і не відкидати того, що в ній наявне. Так, наприклад, керуючись системним критерієм, рекомендують вживати лексему *суперечність*, а не *протириччя*. Як зауважує М. Пилинський, це пов'язано не з тим, що друга є калькою з російської, а з тим, що перша належить до великого словотвірного гнізда. Слово ж протириччя не пустило глибокого коріння в мові, що свідчить про його меншу поширеність та перебування на периферії мовної системи. Разом із тим дослідник слушно зауважив: «Не маючи функціонально-стилістичної доцільності, це слово зрідка може бути доцільним з іншого погляду: уникнення повторень слів одного кореня, однієї моделі (на *-ість*), з міркувань ефонічного характеру тощо» [Там само].

Сьогодні в процесах унормування української мови відчутно зростає роль національного критерію. Детальний аналіз цієї тенденції потребує окремої наукової розвідки. Варто однак відзначити, що це не тільки сприяє збереженню самобутності мовної системи, але й може завдати їй шкоди. Надмірне захоплення ідеєю «очищення» може привести до повного суспільного несприйняття цілеспрямованих змін і завдати шкоди самій мовній системі. Справедливо говорить про це А. Лучик: «Мовний організм уже «перетравив» свого часу насильницькі втілені в його систему невластиві елементи хоча й спорідненої, але чужої мови, ввівши їх у координати своїх синтагматичних, парадигматичних, аксіологічних зв'язків та зробивши повноправними членами угруповань питомих українських мовних елементів <...> Раптове вилучення чи заміна небажаних, з погляду кодифікатора, мовних структур (на нашу думку, інший бік насильництва) призведе до втрати системних зв'язків одиниць, що негативно вплине на дії мовного механізму, сприятиме розвитку його хвороби» [8, с. 53].

Розгляд системи класичних критеріїв унормування нашої мови на думку про потребу посилення в ній соціологічного складника. Варто спиратися не тільки на дослідження діалектної мови та кращих зразків красного письменства, а й на вивчення мовної практики загалом. Звичайно, проаналізувати мовлення кожного – завдання швидше фантастичне. Однак сьогодні можливості лінгвістів значно ширші порівняно з тими, які були півстоліття тому: чимало матеріалу можна отримати зі ЗМІ, соціальних мереж, Інтернет-форумів тощо. Далеко не все виявлене зможе претендувати на статус «норми», тут дослідникові потрібно бути особливо критичним. Як уже було відзначено, помилка, якою б життєздатною не була, залишається помилкою. Разом із тим багато змін у мові починалися з помилок у мовленні індивідів. Наприклад, тепер слова *пальто, ситро* відмінюємо, хоча так було не завжди. Частина мовців інтуїтивно почала поводитися з ними як і з питомими іменниками середнього роду із закінченням *-о*, ті ж, хто дотримувався чинної норми, сприймали це як помилку. Доступ до відомостей про мовну практику загалом медіа і онлайн-ресурси значно розширили. Їх дослідження може суттєво допомогти планувальникам у розробленні стандарту, який би, за словами Ю. Шевельова, не воював з мовою, а відображав те, що в ній є [20, с. 509].

Для застосування перелічених критеріїв унормування літературного стандарту немає чітко визначеного алгоритму,

та й саме з'ясування літературної норми – питання не стільки правильності чи неправильності певного варіанту, скільки ступеня його прийнятності для системи мови та самих мовців і можливості легітимізації. «З погляду суто наукового не можна говорити, що в мові що-небудь є правильне або неправильне, – бо все, що є в мові, має причини своєї появи <...> Але практичні потреби порозуміння, спілкування й закріплення національної єдності владно вимагають, щоб норми були, і щоб у мові засуджувалося все те, що цим нормам не відповідає» [21, с. 9–10]. Водночас рівень «засудження» відхилень різний залежно від того, в чій мовній практиці вони трапляються. За письменниками, які протягом століть закріпили за собою статус борців за мовний поступ, право на відхилення від літературної норми визнають значно охочіше. За ними лишається право обирати варіанти реалізації мовної системи відповідно до свого мовного смаку й творчого наміру. Сьогодні, наприклад, у вжитку утвердилася конструкція *в Україні* замість поширеної до 90-х років ХХ ст. *на Україні*. Однак класик української літератури П. Загребельний не сприйняв цієї заміни, оскільки вважав останню конструкцію традиційною для української мови, а не насадженою, підтверджуючи свою позицію прикладами з творів XVI–XVII ст., фольклорних текстів та спадку Кобзаря. Подекуди між творцями норми і творцями мови дискусії набувають більших розмаху і гостроти. Йдеться про бунт футуристів проти традиційної системи норм, зокрема й мовних, чи дискусії навколо «мовного п'ятка», на який нібито намагаються загнати письменників науковці, називаючи невідповідним норми те, що надає мові барв.

Сьогодні літературні норми все частіше дають оцінку не тільки письменники чи культурні діячі, а й пересічні мовці. І не врахувати її через відсутність наукового обґрунтування неможливо, адже щоб будь-яка соціальна норма, зокрема й мовна, була усталена, необхідні «наявність легітимності, згоди і припису. Це означає, що процес становлення норми є одночасно контрактом і підтвердженням права на дисциплінування» [10]. З багатьох причин українці все більше сумніваються як у легітимності дійсних норм, так і інституцій, які беруть на себе владну функцію унормування. Це стосується і сфери мови. Зумовлено це як браком відповідних знань та низьким рівнем національної свідомості, так і глобальніше – загальною для суспільств постмодерного стану тенденцією до зведення до нуля теорії девіації, що автоматично веде до прагнення легітимізувати індивідуальну норму, а отже, – до опору чинним чи пропонуваним [5, с. 166]. Норма – феномен вияву влади. За М. Вебером, джерелами її легітимності є традиція, віра та «позитивне встановлення», тобто наука [2, с. 95]. Однак, як зауважує Ж.-Ф. Ліотар, остання сьогодні переживає кризу, а з нею – і традиційні норми та механізми легітимізації нових. Спроможність науки легітимізувати знання ослаблена [7, с. 93–96]. Для унормування мови це означає, що хоча словники й граматики традиційно лишаються джерелами літературної норми, але їх все частіше трактують як чинник примусу, доцільність поданих там норм і пропонувані нових часто піддають сумніву, а право говорити в усіх сферах так, «як у нас говорять», все активніше відстоюють.

Висновки. Тож, мовці активно впливають на стан мови. Їхня мовна поведінка може зумовлювати зміни мовних норм, забезпечуючи поступальний стихійний їх розвиток. У становленні літературного стандарту важливим чинником є цілеспрям-

овані намагання планувальників здійснити реформування чинного літературного стандарту. При цьому вони мають спиратися на визначену систему критеріїв нормативності варіантів реалізації мовної системи, серед яких – відповідність мовній системі, критерій зразків, статистичний, національний тощо. Однак поглиблення соціальної диференціації української мови, з одного боку, та загальні зрушення в постмодерному сприйнятті та оцінці норми й девіації як універсальних категорій, з іншого боку, роблять процес унормування вкрай складним, піднімаючи тему про репресивність таких заходів щодо груп індивідів за необхідності в інтересах всієї нації. Сьогодні в українському суспільстві намагання провести корпусні зміни трактують як певне насилля, і цю позицію підживлюють політичні маніпуляції навколо мовного питання. Тому кодифікатори, працюючи над стандартом, мають перш за все визначити допустимі межі втручання в мовну систему, аби, з одного боку, зберегти її національну унікальність, а з іншого – не викликати такого опору мовців, який зробив би неможливою легітимізацію будь-яких змін.

Література:

1. Борецький Б. Англійський правопис і українська латинка. Чи варто змінювати букви, щоб відірватися від Росії? Точно не зараз. URL: http://texty.org.ua/pg/article/Oximeters/read/89940/Anglijskij_pravopys_i_ukrajinska_latynka_Chy_varto (дата звернення: 26.04.2019).
2. Вебер М. Хозяйство и общество: очерки понимающей социологии : в 4 т. ; пер. с нем., сост., общ. ред. и предисл. Л.Г. Ионина. Москва : ИД Высшей школы экономики, 2016. Т. 1. 448 с.
3. Глуценко К. «Гейтери», «трабли», «челенджи»: що не так з цими словами – розповідає мовознавиця. URL: <https://www.radiosvoboda.org/a/29782613.html> (дата звернення: 26.04.2019).
4. Єрмоленко С. та ін. Літературна норма і мовна практика. Ніжин : Аспект-Поліграф, 2013. 319 с.
5. Козырьков В.П. Природа девиации и структура социальных норм. Вестник ННГУ. Сер. «Социальные науки». Нижний Новгород : Изд-во ННГУ, 2004. Вып. 1 (3). С. 164–175.
6. Кулик В. Дискурс українських медій: ідентичності, ідеології, владні стосунки. Київ : Критика, 2010. 656 с.
7. Лиотар Ж.-Ф. Состояние постмодерна. Санкт-Петербург : Алетейя, 1998. 160 с.
8. Лучик А. Динаміка мовної норми і проблеми кодифікації. *Мовознавчі студії*. Київ : Києво-Могилянська академія, 2016. Вип. 62. С. 51–55.
9. Міністерство освіти і науки України виступає за продовження громадського обговорення проекту нової редакції українського правопису. URL: <https://www.ukrinform.ua/rubric-society/2530288-grinevic-rozpovila-ak-naselenna-sprijmae-novij-ukrainskij-pravopis.html> (дата звернення: 26.04.2019).
10. Муравьев А. Идея нормы. URL: <http://magazines.russ.ru/oz/2014/2/3m.html> (дата звернення: 26.04.2019).
11. Пилинський М. Мовна норма і стиль. Київ : Наукова думка, 1976. 288 с.
12. Пилипчук Д. Болять мені загублені слова... Біла Церква : Білоцерківська книжкова фабрика, 2012. 624 с.
13. Попович М. Наше і не наше. URL: <https://krytyka.com/ua/articles/nashe-i-ne-nashe> (дата звернення: 26.04.2019).
14. Проект нової редакції українського правопису пропонує розширити межі дозволеного – учасники української національної комісії з питань правопису. URL: <https://mon.gov.ua/ua/news/proekt-novoyi-redakcii-ukrayinskogo-pravopisu-proponuye-rozshiriti-mezhi-dozvolenogo-uchasniki-ukrayinskoyi-nacionalnoyi-komisiji-z-pitan-pravopisu> (дата звернення: 26.04.2019).

15. Селігей П. Нормативний підхід у мовознавстві й мовна критика. *Стиль і текст* : наук. зб. ; за ред. В.В. Різуна ; Інститут журналістики КНУ імені Тараса Шевченка. Київ, 2012. Вип. 13. С. 66–72.
16. Синявський О. Норми української літературної мови. Київ : ВД Дмитра Бурого, 2018.
17. Український правопис : проект (для обговорення). URL: <https://mon.gov.ua/storage/app/media/gromadske-obgovorennya/2018/08/15/novoi-redaktsii-pravopisu.pdf> (дата звернення: 26.04.2019).
18. Фаріон І. Проект правопису 2018 – дитя компромісу: і вашим, і нашим URL: <https://blogs.pravda.com.ua/authors/farion/5b8c59e9296a4/> (дата звернення: 26.04.2019).
19. Фішман Дж. Не кидайте свою мову напризволяще. Київ : К.І.С., 2009. 200 с.
20. Шевельов Ю. Вибрані праці. Київ : Вид. дім «Києво-Могилянська академія», 2008. Кн. 1 : Мовознавство. 583 с.
21. Шевельов Ю. Нарис сучасної української літературної мови. Мюнхен : Вид-во «Молоде життя», 1951. 402 с.

Макарець Ю. С. Современные тенденции и критерии в нормировании украинского языка

Аннотация. В статье рассмотрены основные тенденции в нормировании современного украинского литературного языка. Внимание сосредоточено на активизации национальноцентрических и глобализационных тенденций. Нормирование литературного языка представлено как процесс, в котором необходимо уравновесить сущность

языка как одновременно средства национальной идентификации и коммуникации, поскольку в первом случае он должен удовлетворять общенациональные интересы, во втором – коммуникативно-прагматические интенции говорящих. Проанализированы также основные критерии признания определенных языковых явлений или единиц нормативными.

Ключевые слова: литературный язык, литературный стандарт, языковое планирование, правописание, литературная норма, критерий нормативности.

Makarets Y. Current trends and criterions in standardization of Ukrainian language

Summary. The article deals with the main tendencies in normalization of modern Ukrainian literary language. Attention is focused on the activation of national-centric tendencies and those which relate to globalization. Normalization of literary language is presented as a process in which it is necessary to balance the essence of language as a means of national identification and communication, since in the first case it must satisfy national interests, in the other it is subordinated to the communicative-pragmatic intentions of speakers. Also the main criterions for recognition of certain language phenomena or units as normative are analyzed.

Key words: literary language, literary standard, language planning, spelling, literary norm, criterion of normativity.